

ПИТАННЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА В ПРАЦЯХ О. І. БІЛЕЦЬКОГО І А. КРИМСЬКОГО

Теорія вітчизняного літературознавства традиційно виділяє у своєму складі три основні дисципліни – історію літератури, теорію літератури і літературну критику. Але останнім часом що ієрархію порушує компаративістика, яка поруч із текстологією заявляє про своє місце і значення в літературознавстві. І в підручнику А. Ткаченка «Мистецтво слова» 1998 року видання це вже фактично закріплено й аргументовано. Це можна пояснити даниною інтелектуальній моді і, як це не парадоксально, буде вірно, бо мода в цьому випадку є врешті решт визнанням правомірності функціонування «нового» методу літературознавчих досліджень в осмисленні існуючої теорії та практики вітчизняного культурного розвитку. Мода не завжди є штучною продукцією гри інтелекту окремої особистості, а в даному випадку перемога існуючої більш ніж сто років практики аналізу культурних фактів і включення цієї практики у сучасну систему досліджень.

Звернення до методології компаративістики є перш за все показовим фактом прогресу в розвитку нашого суспільства, суттєвих змін в його ментальності, самоусвідомлення гідності і впевненості власної політичної, соціальної і культурної авторитетності в світі, для якого компаративістика є методом самоідентифікації у всеосяжному світовому культурному дискурсі.

Історія довела, що будь-яка соціальна, політична чи літературознавча концепція має вагомий шанс не загубитися в часі і духовному просторі, якщо вона обґрунтована і базується на суттєвих філософських постулатах, загальнозначимих і загальнолюдських принципах буття. Компаративізм як початковий етап у розвитку порівняльного літературознавства є формою емпіричного зіставлення окремих літературних фактів і явищ, спирається на природну властивість людини порівнювати – себе, свій досвід, свої думки і ступінь власного розвитку в будь-якій сфері життя. «Будь-який предмет не може бути чітко визначений і оцінений, якщо немає інших предметів для порівняння». Цю думку академіка М. Гудзія продовжує теоретик ком-

паративістики В. М. Жирмунський: «Порівняння має бути прийомом для встановлення закономірностей літературних явищ, які відповідають певним етапам суспільного розвитку» [1, 25]. Попередник В. М. Жирмунського, його вчитель О. І. Веселовський ще в 1870 році у вступній лекції до історії західноєвропейських літератур в Петербурзькому університеті зауважував: «Коли в історії літератури звернути увагу на поезію, то порівняльна метода відкриє їй в цій тімнішій сфері цілком нове завдання: прослідити, яким чином новий зміст життя, цей елемент свободи, що підливається з кожним новим поколінням, проникає в старі образи, ці форми необхідності, в які неминуче відливався всякий попередній розвиток. «Pramatas» індійського епосу, «Прометей» Есхила, Лео Шпільгагена і міф про знесення небесного вогню на землю є різні факти, але вони відливаються в загальну формулу» [2, 295].

Порівняння як можливість встановлення вартості явища завжди було притаманне науковому мисленню. В 1733 р. Вольтер в «Англійських листах» знайомить французів з англійською літературою, де, порівнюючи дві літератури, підкреслює перевершення французької трагедії над трагедіями Шекспіра. Гердер обґрунтовує історичну концепцію культури, відповідно створює перспективи порівняльного літературознавства. Шлегель виступає за створення історії всесвітньої літератури, яка б охоплювала і античність, і сучасну епоху, знайомить німецьку публіку з англійською, італійською, іспанською, португальською поезією, робить перші спроби осмислення літературних і культурних явищ в історико-порівняльному плані. Ідея створення всесвітньої літератури, яка належала Гете, по суті, спирається саме на можливість компаративістичного аналізу літературних явищ у створенні єдиної історії світової культури. Бурхливий розвиток цього напрямку літературознавства припадає на початок ХІХ ст. Вже в 1847 році з'являється 20- томне видання «Дослідження з порівняльного літературознавства» французя Філарета Шаля. Після 1885 року в світовій науці ставиться питання про визнання порівняльного літературознавства як науки, починаються теоретичні узагальнення, які свідчать про те, що, за словами Конрада, дисципліна починає усвідомлювати існування себе самої. В 1886 році вийшов перший підручник «Порівняльне літературознавство» Хетчинсона Познета, де автор намагався встановити аналогії літературних явищ, виявити закони виникнення жанрів у схожих соціальних умовах. З 1886 по 1910 рік видається журнал «Порівняльне літерату-

роззнавство», в 1895 році з'являється праця «Жан-Жак Руссо і витоки літературного космополітизму» провідного в галузі компаративістики вченого Жозефа Текста, і під його керівництвом створюється кафедра порівняльного літературознавства в Ліонському університеті. Цікаво, що коли в 1905 р. відбувся Всесвітній ярмарок, в його межах проходив Міжнародний конгрес з порівняльної історії, на якому працювала секція порівняльного літературознавства. Початок століття характеризується і певним розвитком американської наукової думки в цій галузі. Але перелік і дослідження всіх фактів наявності процесу розвитку і становлення науки не є метою цієї статті. Ці факти – лише ілюстрація тривалої та плідної історії осмислення компаративістикою мети, предмета дослідження, принципів відбору та аналізу культурних і художніх явищ, свідчення активного розвитку цієї науки наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., створення її методології та бібліографії.

Дискурс вітчизняної компаративістики починається з середини ХІХ ст. з розвитком порівняльно-міфологічної або арійської теорії. Докладно про цей етап розвитку літературознавства пише Л. Білецький у праці «Основи української літературно-наукової критики». Він зауважує: «Матеріал порівняльного студіювання мов, як це визначили такі німецькі лінгвісти, як Бопп, Шлейхер, порівняльного студіювання літературних сюжетів, побуту, як це виказав Як. Грім та інші міфологи, набирає великого значення, бо це є виявлення народного світогляду... Через теорію порівняння вчений на підставі досить пізнього матеріалу пробує відновити найдавнішу епоху народного життя» [3, 215]. Грунтовні розробки в цій галузі літературознавства належать М. Драгоманову і М. Сумцову, продовжуються в студіях В. Гнатюка, В. Щурата, І. Франка, розробляються в наукових працях В. Перетца, М. Возняка та ін. На жаль, загальновідомо, що розвиток будь-якої прогресивної наукової галузі в нашій країні відбувався в умовах серйозного протистояння між офіційною владою і логікою природного розвитку суспільства. Специфіка розвитку українського історико-порівняльного літературознавства полягає в тому, що, освоюючи на національному ґрунті ідеї західно-європейських філософів (міфологічну теорію братів Грім, біографічний метод Сент-Бева та інші), воно мало на меті перш за все довести право української літератури бути рівноправним членом світової культури, самостійним, незалежним, зі своєю мовою і ментальністю, тобто закріпити за українською літературою і мовою ста-

тус офіційно визнаної форми цивілізованого спілкування культурно-розвинутих людей. І тут треба наголосити, що компаративістична методологія і в тому числі одна з її теорій, а саме теорія наслідування, ніяким чином не відкидає ідеї національності. Як пише Л. Білецький: «Коли сюжет запозичений, він все-таки не позбавляється значення для історії національності, народності, бо, запозичивши свідомо чужий сюжет, автор дає можливість дослідникові простежити і сконстатувати, як відноситься певний народ до запозиченого сюжету, а власне: запозичується схема, кістяк оповідання, на який накладалося тіло своїх національних і побутових обставин. Таким чином, сюжет може бути і чужим, але те тіло, яке на нього накладають, та одяга, в яку одягають, залежить від часу й культури тої країни, до якої він замандрував, і це все є національного витвору» [3, 218].

Ця специфіка постійного ствердження самодостатності розвитку і існування української культурної реальності суттєво не змінилася і в середині ХХ століття. Підтвердженням цієї думки є праці відомого літературознавця О. І. Білецького. В своїх дослідженнях він не лише використовував історико-порівняльний метод, а й часто виступав як історик і теоретик компаративістики. В праці «Українська література серед інших слов'янських літератур» 1958 року О. І. Білецький визначає мету подальшого дослідження в цій галузі. Вчений пише: «Простежити своєрідне життя українського народу в його літературі, точно визначити характер і межі цієї своєрідності – завдання майбутньої синтетичної і порівняльної історії слов'янських літератур, які розглядатимуться на фоні історії світового літературного процесу. Ця історія покаже не тільки споконвічні і постійні зв'язки народів, а й той неповторний голос кожного, який можна і треба розрізнити в загальному хорі одноплеменних народів» [4, 3]. Вищезгадувана праця була представлена як доповідь на ІV Міжнародному з'їзді славистів і посіла чинне місце у розробці теорії компаративістики, ставши, безсумнівно, етапним і показовим, й досі визнається її певне значення в розробці теорії компаративістики, і, безумовно, є етапним і показовим елементом дискурсу обговорюємої теми. В ній, по суті, на рівні тогочасного розвитку і можливостей науки, робиться спроба окреслити основні принципи порівняльно-історичного методу, його становлення як методології. Поставивши за мету визначити місце української літератури у світовому контексті, слід було визначитись і з критеріями та напрямками досліджень. О. І. Білецький відзначає, що «робота йшла у трьох напрям-

ках. З одного боку, збиралися і досліджувалися факти, які свідчать про освоєння українською літературою досягнень інших слов'янських літератур. З другого, збиралися критичні відзиви про українську літературу, відомості про переклади українських авторів на іншослов'янські мови, відзначалися факти впливу української літератури на іншослов'янські мови, і, нарешті, факти, що свідчать про безпосередню участь українських діячів у літературному процесі тієї чи іншої слов'янської літератури» [4, 10]. По суті, йдеться про аналіз взаємовпливів слов'янських літератур не на рівні встановлення факту самого впливу, а на рівні осмислення його природи. Для історичнооб'єктивної постановки проблеми міжнародних літературних взаємодій необхідно враховувати те, що ці впливи не є явищами штучними чи випадковими і, за словами В. М. Жирмунського, «не є механічним поштовхом іззовні, не емпіричний факт індивідуальної біографії письменника, не результат випадкового знайомства з новою книжкою... Будь який літературний вплив закономірний і соціально-обумовлений. Ця обумовленість визначається внутрішньою закономірністю попереднього національного розвитку, суспільного і літературного» [1, 79]. А. Н. Веселовський відзначав наявність «зустрічних течій» в літературі, яка запозичує певні ідеї. «Запозичення передбачають спільний напрямок мислення, аналогічні образи фантазії в літературі, яка запозичує». А це означає наявність спільних процесів в культурному розвитку різних національних систем. У праці «Шляхи розвитку українського дожовтневого літературознавства» О. І. Білецький пише, що «розвиток «теорії запозичень» дав змогу привернути увагу дослідників до схожості сюжетів епічної (в широкому розумінні слова) творчості різних народів... Не спільність батьківщини породжувала цю схожість, а культурні зв'язки, дуже давні зносини Заходу і Сходу. Розповідний сюжет – мандрівний, міжнародний, в тій чи іншій мірі пристосовується до даного середовища і при цьому пристосованні змінюється» [5, т. 1, 32]. Ця думка вченого переживається з вже наведеними думками Л. Білецького.

Осмисленням схожості сюжетів і тем різних літератур, специфічною інтерпретацією їх в різних літературах християнського і мусульманського світу займався ще на початку століття видатний філолог-орієнталіст Агатангел Кримський. В роботі 1896 року «До питання про стародавні українські релігійні оповідання» пише: «Хто ознайомлений з міжнародною бродячою словесністю, тому, звичайно, давно вже кидався у вічі факт, що не одна українська начеб-то

«широ» національна легенда належить до категорії мандрівних повістей. І само собою повстає питання»: отже, оці такі рідні нам легенди – то витвори не самостійні, не наші? Одказати: «еге-ж, не наші – навряд чи справедливо, бо наш народ будь-що-будь цілком попереробляв чужі сюжети. Простежити, як одбувалася ця переробка надзвичайно цікаво: не тільки встановити критерії для суду про те, що-ж властиво ми сміємо назвати нашим рідним, безперечно національним етнічним добром, ба й з'ясувати й саме поняття про те, що таке народна творчість. Це буде надзвичайно повчальна для нас річ – простежити, яким чином чуже повідання встигло дістатися до нас, поширитися в народі, пристосуватися до певної місцевості й, націоналізуватися усіма сторонами, в усіх подробицях» [6, 30].

Згадка про місце наукової спадщини Агатангела Кримського в компаративістичному дискурсі вимагає певних зауважень. Всесвітньо-відомий вчений-сходознавець, автор численних праць з славістики, політики, публіцистики, націології, А. Кримський не залишив теоретичних праць з теорії компаративістики, але вся його наукова діяльність, ретельне збирання художніх текстів культурних пам'яток країн Сходу, осмислення генетичних збігів різних сюжетів і тем національних літератур, весь той фактичний матеріал, який присутній в його дослідженнях, є невичерпною скарбницею для компаративістичних узагальнень. У своїй останній праці відомий літературознавець Соломія Павличко пише: «Кримський – філолог у тому сенсі цього слова, як воно розумілося в ХІХ столітті. Наука філології мала на меті... коментування текстів... Філологія систематизувала, узагальнювала, давала змогу бачити реальність ясно, іншими словами, філологія претендувала на місце математики гуманітарних наук... Жодних теорій, самі тільки факти – так можна окреслити кредо Кримського» [7, 162]. Своїм завданням учений вважав фіксування тих історико-літературних фактів, котрі документально незаперечні й становлять достовірний матеріал для висновків.

Отже, вітчизняне порівняльно-історичне літературознавство вже на своєму початковому етапі окреслило важливі питання компаративістики – встановлення не тільки контактено-генетичних зв'язків різних національних літератур, а й початкове порівняльно-типологічне їх осмислення. Хоча, безумовно, глибинне їх усвідомлення належить другій половині ХХ ст. І, як сказав у своїй доповіді на ІV Конгресі українців Дм. Наливайко, «якщо на першому етапі основна увага зосереджувалася на вивченні контактено-генетичних

зв'язків, то тепер центр уваги переноситься на порівняльно-типологічні студії, що здійснюються на різних рівнях – тематологічному, морфологічному, генетичному, формальному, інтертекстуальному» [8, 60].

Аналіз ідей і особистостей, які були носіями цих ідей першого етапу розвитку компаративістичної теорії, здійснив О. І. Білецький в праці «Шляхи розвитку українського дожовтневого літературознавства», де проаналізував витoki української компаративістичної теорії в Україні, додав важливий аспект в порівняльному дискурсі нашої науки. Аналіз методологічних принципів наукової теорії О. І. Білецького зумовлюється відчуттям домінанти саме порівняльного принципу аналізу літератури. Свідченням цього є і сама перша праця Білецького – студента Харківського університету «Легенда про Фауста в зв'язку з історією демонології» (1911р.), і пізніші праці зрілого Білецького «Симеон Полоцький і українська література» (1927 р.), «Тургенев і російські письменники 1830–1860 рр.», «З історії шекспіризму. Теофіл Готье про комедії Шекспіра» (1916), в якій, до речі, дається інтерпретація шекспірівських комедій французькими романтиками. З самого початку своїх досліджень історії літератури О. І. Білецький цікавиться західноєвропейськими і античними літературами. Й досі його аналіз «Поетики» Арістотеля використовується в різних навчальних курсах вузів також як інтерпретація творчості Данте, Сервантеса, Свіфта, Байрона, Овідія, Шота Руставелі. Остання, не надрукована праця О. Білецького присвячена літературі давньої Індії. Цей коротенький перелік тем досліджень вченого дає можливість відчувати не випадковість зв'язку питання порівняльного літературознавства з ім'ям цього видатного вченого.

Праця «Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства» простежує еволюцію становлення порівняльно-історичного літературознавства в Україні спочатку як методу осмислення і аналізу літературного процесу, а потім формування на основі цього методу такого теоретичного способу дослідження, при якому відбувається вже зіставлення схожих літературних фактів і явищ незалежно від їх генетичної близькості, впливів, запозичень і взаємодій, котрі виникають внаслідок культурно-історичного спілкування різних народів. О. І. Білецький, аналізуючи становлення науки, по-

в'язує її розвиток із ситуацією, коли «здійснився перехід до групової організованої роботи, звернення при вивченні пам'яток фольклору і старої літератури до існуючих методів західноєвропейської і російської науки (теорії «міфологічної», теорії «запозичень» і теорії «історичної»). Теорія «запозичень» дала змогу привернути увагу дослідників до схожості сюжетів епічної (в широкому розумінні слова) творчості різних народів. Міфологи роз'яснювали цю схожість стародавньою єдністю міфів, представники «теорії запозичень» – запозиченнями з чужих, переважно східних, точніше індійських джерел. Оформити і висловити свої думки О. Білецькому допомогли власні дослідження з художнього варіювання і інтерпретації образу Прометея в світовій літературі, роздуми про засвоєння українською літературою античної художньої спадщини, дослідження свого попередника Мих. Драгоманова, який у своїх працях «Слов'янські переробки Едіпової історії» 1874-1891, «Турецькі анекдоти в українській народній словесності» 1886 р., «Два українських фавльо та їх джерела» 1886 р., «Шолудивий боняка в українських народних оповіданнях» 1887р., обґрунтував потребу вивчати взаємовпливи поезії усної і книжної і виявляти «інтернаціональне в національній українській формі», як і шляхи міжнародних зв'язків українського народу. В своїх дослідженнях Л. Білецький спирався і на наукові студіювання І. Франка, який теж нерідко вдавався до порівняльно-історичного методу.

Вивчення взаємовпливів, трансформації їх в різні національні форми дає можливість перш за все встановити специфіку національного літературного процесу, відтворити і довести самотніть того чи іншого літературного факту, але це є можливість і для відчуття врешті-решт загальної культурної єдності людства, принципової глобальної спільності витоків і кінцевої гуманістичної мети будь-якої національної культурної системи. Ця ідея єдності та спільності світових культур, що здобула свій вияв, зокрема в українській літературі, була підтримана і розвинута і А. Кримським, який в своїх працях у галузі сходознавства не раз вдавався для порівняння до українського матеріалу. О. Білецький зовсім не випадково відмітив у вище згадуваній праці «Шляхи розвитку...», що порівняльна історія літератури знайшла собі в українському літе-

ратурознавстві сприятливий ґрунт, зокрема завдяки працям цього видатного і незвичайного дослідника, енциклопедичність знань і масштаб мислення якого актуальні і мало ким перевершені й сьогодні. Володіючи всіма основними європейськими мовами і майже всіма мовами країн мусульманського світу, А. Кримський глибинно досліджував походження, аналогії, паралелі виникнення і буття в усній народній культурній спадщині великої кількості сюжетів і тем. Саме йому належить концепція виокремлення 17 сюжетів, найбільш розповсюджених у світовій літературі і тому спільних для багатьох національних літератур. Унікальними, на мій погляд, є дослідження аналогій й інтерпретацій, наприклад, міжнародної казки про щасливого самозванця-угадька (1900), в якій, звертаючись до відомих теорій Бенфея і Клоустона, наводить і аналізує варіанти цього образу у східних народів-мусульман: тюркського, перського, арабського, єгипетського. В історико-літературному коментарі до трьох полемічних антивірменських текстів XVI–XVIII в., які опублікував І. Франко, дослідник пише: «Не треба ніяких силуваних гіпотез, треба попросту порівняти палестинську легенду про св. Герасима Лаврського V віку з вірменською легендою про свого святого Івана Лаврського VII в. І кожному стане видно, що ці легенди – це одна й та сама річ». Розбираючи легенду про сімох сплячих юнаків, вчений наводить як першоджерело античний міт про довгий сон, порівнює юдаїстичні його варіанти, подає навіть бібліографічний реєстр історико-літературних праць про Семерих сплящих юнаків. А в праці «До історії мандрівних оповідань про мудрих суддів» звертає увагу на спільність «напівбелетристичного нариса сучасного йому письменника Степана Носа «Український Соломон, его кейфь і судь» із сюжетом із Сервантеса, а саме з судовою розprawою Санчо Панса в «Дон Кіхоті», відтворює часову ієрархію «життя» сюжету, яка починається ще з VIII ст. і пов'язана з Жаком де-Вітрі і Єтьеном де-Борбоном. Тому Іван Франко мав рацію, коли стверджував, що наукові дослідження Кримського підпорядковані науковій аргументації доведення ідеї спільності людей всього світу через копітку вивчення й аналіз конкретних художніх текстів, в яких ця спільність і проявляється. Не поглиблюючи думку, яка розвинута С. Павличко в монографії «Націоналізм. Сексуальність. Орієнталізм. Складний світ Агатангела

Кримського», маю лише зауважити, що порівняльна методологія, компаративізм як всеохопний принцип мислення «обслуговує» інтелектуальні потреби й ідеї космополітизму та ідеї націоналізму. «В наступному розвитку цивілізації Кримський бачить два процеси – національний егоїзм аж до канібалізму і (або) космополітизм. Націоналізм і космополітизм, за Кримським, становитимуть дві головні тенденції суспільного розвитку у XX столітті» [7, 274]. Амбівалентна природа цієї методології забезпечується таким обсягом фактів, в якому присутні доказові можливості для будь-якої теорії чи ідеї. Тому зрозуміла думка А. Кримського, який писав, що «завдання моє – не широкі узагальнення давати, а фіксувати ті історико-літературні факти, котрі документально незаперечні і становлять достовірний матеріал для висновків. До гіпотез, навіть і дуже заманливих, я, старий ерудит, після півстолітньої роботи над вивченням культурно-літературної історії ставлюся з побоюванням: надто багато фактичного матеріалу. Звичайно, навіть у простому групуванні фактів обійтися цілком без припущень не можна. Але в таких випадках я дотримуюся правила – жодного особистого здогаду не повідомляти інакше, як з обережним застереженням» [10, 82].

Отже, роблячи підсумок, необхідно сказати, що дискурс порівняльного літературознавства в Україні має тривалу історію, його створюють наукові праці видатних філологів, серед яких О. Білецький і А. Кримський займають неабияке місце. Розвиток цієї науки характеризується еволюцією ідей, поглибленням завдань і способів дослідження, розширенням можливих узагальнень, введенням нових галузей, прикладом яких є, на думку Д. Наливайка, імагологія чи вивчення національних образів (іміджів) народів і країн у рецепції інших народів.

Свідченням важливості цієї науки став і IV Конгрес українців, в межах якого працювала секція компаративістики, в якій взяла участь відомі літературознавці Д. Наливайко, М. Наєнко, Т. Гундорова, М. Павлишин, Г. Грабович.

Зміст цієї статті, звичайно ж, не охопив і частки проблем, пов'язаних з порівняльним літературознавством, але, сподіваюся, зробив акцент на хоча б деяких аспектах цієї науки, які мали місце й відбилися у науковій спадщині О. Білецького та А. Кримського. Су-

часний стан розвитку філології та інтелектуальної думки іноді дає нам підстави трохи скептично ставитись до тих думок і узагальнень, які, наприклад, висловлював в 40-50 роках О. І. Білецький, але певний інтелектуальний снобізм відходить на другий план перед енциклопедичністю знань і науковою ерудицією українських філологів ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Жирмунский В. М.* Сравнительное литературоведение. – М., 1979.
2. *Веселовский А. Н.* Введение в историческую поэтику. – М., 1979.
3. *Білецький Л.* Основи української літературно-наукової критики. – К., 1998.
4. *Білецький О. І.* Українська література серед інших слов'янських літератур. – К., 1958.
5. *Білецький О. І.* Шляхи розвитку українського дожовтневого літературознавства. // В кн.: Білецький О. І. Від давнини до сучасності. – К., 1960. – Т. 1.
6. *Кримський А.* До питання про стародавні українські релігійні оповідання. // Собр. соч.: В 5 т. – К., 1972. – Т. 2. – с. 469–479.
7. *Павличко С.* Націоналізм. Сексуальність. Орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000.
8. *Наливайко Д.* Стан і завдання українського порівняльного літературознавства. // ІУ Конгрес українців. Матеріали доповідей. Літературознавство. – К., 1999. – с. 59–73.
9. *Кримський А.* До історії мандрівних оповідань про мудрих судей. // Собр. соч. в 5 т. – К., 1972. – т. 3. – с. 339–344.
10. Цит. за: *Верхалець М. М.* Проблема духовності тюркських народів в исследованиях А. Е. Кримского. – К., 1994.